

історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII- першій половині XIX ст. // Український історичний журнал.-1991.-№1.-С.44; 13. Рахматуллин М.А. Социальные настроения крепостного крестьянства и классовая борьба (1826-1857 гг.) // История СССР.-1986.-№3.-С.54-55; 14. Менталитет и аграрное развитие России в XIX-XX вв. Международная конференция в Москве // Отечественная история.-1996.-№1.-С. 196; 15. Дашкевич Я.Р. Василь Капніст -український політичний діяч // Український історичний журнал.-1991.-№7; Марахов Г.И. Роль Н.И.Гулака в выработке идеологии Кирилло-Мефодиевского общества // Вопросы истории.-1986.-№9; 16. Дашкевич Я.Р. Вказана праця.-С.78; 17. Сириова О. Притча і міф в історіософії Г.Сковороди // Київська Старовина.-1996.-№3.-С.57; 18. Заматеев А.Ф., Овчинников Е.А. Концепция общественного переустройства в идеологии русского Просвещения и декабризма // Социальная революция. Вопросы теории.-Л., 1989.-С. 107-108; 19. Андреева Т.В. Русское общество и 14 декабря. // Отечественная история.- 1993.-№2.-С. 153; 20.Киянская О.И. К истории восстания Черниговского пехотного полка // Отечественная история.- 1995.-№6.-С.22; 21. Кирило - Мефодіївське товариство. Т.1-3.-К.1990; 22. Торбус А. Крестьянский вопрос в идеологии русского, украинского и польского освободительных движений 40 -х годов XIX века. // Советское славяноведение.-1991.-№5.-С. 18-20; 23. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма.-М.,1996.-С.176; 24. Китаев В.А. Славянофильство и либерализм // Вопросы истории.-1989.-№1.-С. 135; 25. Аврех А.Я. Русский буржуазный либерализм: особенности исторического развития // Вопросы истории.- 1989.-№2.-С. 17; 26. Моряков В.И. Русское просветительство второй половины XVIII века. (Из истории общественно - политической мысли России).-М.,1994.-С.87; 27. Андреев Д.А. Российский либерализм и государственная дума (Обзор англо - американской историографии) // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1995.-№2.-С.16-17; 28.Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России.-М.,1996; Степанский А.Д. Рецензия на книгу В.В.Шелохаева Либеральная модель переустройства России // Отечественная история.-1998.-№1.-С. 197; 29.Власть и реформы. От самодержавной к советской России.-СПб.,1996.-С.564; 30.Российские консерваторы.-М.,1997. Див. також: Христофоров Н.А. «Аристократическая» оппозиция реформам и проблема организации местного управления в России в 50-70-е годы XIX века // Отечественная история.-2000.-№4.-С.4-5; 31.Потапенко О.А. Переписка А.Гакстгаузена и Э.Раден как источник по истории освобождения крестьян в России // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1995.-№2.-С.38; 32.Капустина Т.А. Николай I // Вопросы истории.-1993.11-12; Захарова Л.Г. Александр II // Романовы. Кн.2.-М.,1997; Долбилов М.Д. Александр II и отмена крепостного права // Вопросы истории.-1998.-№10; 33.Долбилов М.Д. Вказана праця.-С.33; 34.Там само. - С.38; 35.Солоницын П.С. О роли Я.И.Ростовцева в подготовке крестьянской реформы 1861 г. (1857-1860 гг.) // Вестник Омского университета.-1999.-Вып.4.-С.70; 36. Резникова Е.Е. Крестьянский вопрос в России и проекты великой княгини Елены Павловны (1830-е годы - 1861 год) // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1999.-№1.-С. 16. 23; 37.Сахаров А.Н. Александр I и Аракчеев // Отечественная история.-1998.-№4.-С.36; 38. Кандаурова Т.Н. Социальная организация военных поселений в России // Вестник Московского университета. Серия 8: История.-1997.-№4.-С.69.

О.П.Іваницька

ТОТАЛІТАРИЗМ : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Теорія тоталітаризму, її концептуальна розробка має довготривалу історію. Термін "тоталітаризм" (від лат. *totus* - весь, цілий, повний) - один з найсуперечливіших у науці. Вперше у політичний лексикон його ввів італійський філософ Д.Джентіле, який вважав, що пріоритетна роль держави у суспільстві полягає в тому, щоб втілити в життя національне призначення, і оскільки, міркував він, держава покликана реалізувати долю нації, то й повинна мати необмежену владу і бути всеохоплюючою, тобто тоталітарною.¹ Згодом Б.Муссоліні запозичив це слово і проголосив своєю метою створення "тоталітарної держави". Пізніше у Німеччині нацистські правознавці у поняття "тоталітарна держава" вкладали тільки позитивний зміст.

Але за межами ідеологій італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму слова "тоталітарний", "тоталітаризм" мали в основному негативне значення. Згодом вони стали термінами політологічних наукових розробок. Уже в 20-і роки XX ст. проявляються певну риси подібності між політичними системами, що склалися в Італії та СРСР, а у 30-і роки - між ідеологією і практикою сталінізму та нацизму. Коли у 40-х роках почалася "холодна війна", "тоталітаризм" став почасти словом-гаслом, словом-зброєю - на цей раз в ідеологічній боротьбі між Заходом і Сходом. У повоєнний час у Західній Європі та США тривало наукове опрацювання теорії тоталітаризму, яке, цілком природно, не могло не

нести на собі відбиток "холодної війни". Дослідження, що з'явилися тоді, являли собою, як правило, порівняльний аналіз з політичних систем нацистської Німеччини, СРСР періоду сталінізму і меншою мірою - фашистської Італії. Пізніше до них почали приєднувати Китай епохи Мао, інколи - інші тоталітарні режими.²

Таким чином, слова "тоталітаризм", "тоталітарний" позначені були відтінком двоїстості: застосовували їх як у емоційно-оціночному і навіть пропагандистському плані, так і у плані науковому. Ряд вчених вважають, що із завершенням "холодної війни" термін "тоталітаризм" вийде з ужитку.³ Нам видається дещо гієспішною така заява, оскільки дослідницька увага до цієї парадигми, її меж та сутності зростає. Окрім цього, вона, на нашу думку, може перетворитися в узагальнююче, якщо не універсальне, означення тоталітарних режимів при всіх їх розмаїтості та конкретиці. Та якою б не була доля цього терміну, аналіз "тоталітарних режимів", здійснений західноєвропейськими, американськими та російськими вченими, став великим науковим здобутком, а, отже, й базою для подальших наукових пошуків.

Першими, хто зініціював цілісні підходи до вивчення феномену тоталітаризму, були німецький філософ Макс Вебер (1864-1920), російський - М.О.Бердяев (1874-1948), італійський філософ, історик, теоретик комуністичного руху, практикуючий комуніст А.Грамші (1891-1937).

М.Вебер констатував всезростаючу "соціалізацію" і "все більше виключення (зменшення частки - О.І.) приватного капіталу" в сучасному йому світі. Така капіталістична раціоналізація, на його думку, неминує призводити до поєднання інтересів державної бюрократії та приватного капіталу, що слугує ґрунтом для виникнення "суспільства несвободи", або іншими словами, держави нового "ідеального типу", щось на зразок того, що було у стародавньому Єгипті, тільки у більш раціональній та неминучій формі. У пошуках альтернативи такому суспільству М.Вебер був дуже песимістичним, хоча схилявся до захисту особистої свободи як протипаги державі "ідеального типу".⁴

М.О.Бердяев підтримував веберівську тезу про те, що "рух до соціалізму є світовим явищем" і що нове суспільство можливе через перехідні стадії. Таку перехідну стадію він називав "державним капіталізмом", при якому відбувається "абсолютизація держави". Зрозуміло, що М.О.Бердяєва цікавив досвід Росії. Він підкреслював: "Російська комуністична держава є зараз єдиним у світі типом тоталітарної держави, що ґрунтується на диктатурі світогляду, на ортодоксальній доктрині, обов'язковій для всього народу". Витоки російського тоталітарного більшовизму М.О.Бердяев шукав у культурно-політичній та національній минувшині Росії: "Через російський духовний склад революція могла бути тільки тоталітарною. Всі російські ідеології завжди були тоталітарними, теократичними або соціалістичними. Росіяни - максималісти, і саме те, що є утопією, в Росії найбільш реалістичне." Як альтернативу тоталітаризмові М.О.Бердяев пропонував "відроджене" і "творче" християнство, яке спроможне "захистити людину" від "поневолення її старими космічними і новими технічними силами".⁵

Не дивно те, що враховуючи італійську реальність 20-х років ХХ ст., що А.Грамші переймався теорією та практикою тоталітаризму. Він не сумнівався у тому, що "період диктатури...характеризує початок усякого нового типу держави". Правда, не кожен диктатор А.Грамші вважав "тоталітарною". Такий термін він застосовував для ідентифікації особливого типу влади. Розглядаючи умови його виникнення, А.Грамші писав: "Там, де встановлюються тоталітарні режими, традиційне функціонування верховної влади привласнюється насправді відповідною партією, яка є тоталітарною через те, що виконує цю функцію." У такому випадку, розмірковував італійський філософ, тоталітарна партія "не виконує більше чисто політичних функцій - вона виконує... тільки технічні, пропагандистські і поліцейські функції, а також функції морального та культурного впливу".⁶ Маємо вичерпну характеристику ролі партії, її монопольного становища, узурпації нею всіх форм влади у тоталітарному суспільному організмі, що є,

на нашу думку, однією із його визначальних ознак. В той же час А.Грамші передбачав, що тоталітарна система не буде "нерухомою і статичною", також аналізував процеси, що зроблять її неієздатною.

В той же час концепція тоталітаризму була вилучена у колишньому СРСР не тільки з науково-дослідницької практики, але й з побутових історичних уявлень. Причина зрозуміла, адже навіть поверхове зіставлення прикмет тоталітаризму з радянською дійсністю переконувало в ідентичності цих явищ. Натомість у радянській марксистсько-ленінській та зарубіжній комуністичній історіографії набула монопольного поширення концепція фашизму, яке ґрунтувалося на класово зорієнтованій комінтернівській дефініції: "Фашизм (при владі) - відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш агресивних і найбільш шовіністичних елементів фінансового капіталу."⁷ Таке визначення суворо детерміноване, воно ігнорує міжкласову масову соціальну базу фашизму і поширює специфічне італійське явище на режими інших країн, перш за все на німецький націонал-соціалістичний режим. Зауважимо, що така ж інтерпретація фашизму зустрічається в деяких працях і нині.⁸

На Заході ж продовжувалися наукові пошуки сутності та системоутворюючих тоталітарного феномену. З'явився ряд фундаментальних праць, серед них ґрунтовні монографії Х.Арендт, К.Фрідріха та З.Бжезинського, Р.Арона, праці інших дослідників, які ввійшли до класичної немарксистської соціології та політології. Ханна Арендт терміном "тоталітаризм" вперше об'єднала прямо протилежні, як здавалось радянським дослідникам, системи - фашизм і сталінізм. Нагадаємо, що радянська історична наука характеризувала ці системи та ідеології необ'єктивно, стереотипно: першу - як "реакційну", другу - як "прогресивну". На думку дослідниці, тоталітарні режими спричиняються двома обставинами: по-перше, наявністю у суспільстві аморфної соціальної структури, і, по-друге, - "тоталітарного вождя". Найвиразнішою прикметою тоталітарного режиму є, за Х.Арендт, масовий терор, що набрав абсолютних форм і мав на меті змінити саму людську природу, тобто здійснити "фабрикацію людства".⁹ Ханна Арендт виявила найістотніше у тоталітаризмі - за допомогою ідеологічної конструкції та відповідних репресивно-примусових заходів цілком перебудувати суспільство.

К.Фрідріх та З.Бжезинський, за їх власним висловлюванням, прагнули сконструювати "загальну модель тоталітаризму як нової форми державного управління" і дали визначення тоталітаризму на основі критеріїв, котрі згодом дістали назву "тоталітарного синдрому". Цих критеріїв шість: 1) офіційна унітарна ідеологія, що охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування, в основі якої несприйняття наявних дотепер суспільних порядків, згуртування членів партії заради побудови нового суспільства, у тому числі насильницькими методами; 2) єдина масова партія, очолювана, як правило, однією людиною-диктатором, вона стоїть над бюрократичною державою, або повністю з нею переплетена; 3) система терористичного поліцейського контролю: терор, спрямований не тільки проти "ворогів" режиму, а й проти довільно обраних груп, класів, населення; 4) контроль партії над усіма засобами масової інформації; 5) контроль партії над збройними силами; 6) централізоване керівництво всією економікою та більшістю громадських організацій.¹ Так автори визначили загальні риси тоталітаризму, що стали згодом хрестоматійними.

Щодо "тоталітарного синдрому" К.Фрідріха та З.Бжезинського, то слід погодитися з російським дослідником Ю.І.Ігрицьким, який вважає, що по-справжньому суттєвими у концепції згаданих учених є перший та другий критерії, які стосуються офіційної ідеології та єдиної масової партії, яка перебирає державні функції. Що ж стосується п'ятого і шостого пунктів їхньої концепції, які декларують контроль партії над армією та економікою, то вони притаманні і "конституційним системам", тобто ліберальним демократіям.¹¹

У 60-70-х роках на Заході піднялася хвиля критики теорії тоталітаризму, спричинена післясталінськими позірними змінами в СРСР. Проте диверсифікація

політичних розробок і пропозиції нових термінів суттєво не вплинули на концепцію тоталітаризму, її не заперечували, були лише спроби внести певні корективи з урахуванням нових реалій. У ході дискусій виникли певні труднощі. Перш за все, виявилось, що деякі ознаки тоталітарного синдрому (другий та третій) властиві обмеженому колу суспільних систем - фашистській Італії, нацистській Німеччині та сталінському СРСР; по-друге, згадані прототипи тоталітарних режимів різнилися за шкалою "синдрому": в основі економік фашистської Італії та нацистської Німеччини, з одного боку, і економіки СРСР, - з другого, були абсолютно протилежні принципи та механізми; по-третє, розлого трактувалися хронологічні рамки тоталітаризму як явища.

Підходи до розв'язання назрілих проблем були різні. Щодо хронологічних меж тоталітаризму, то більш аргументованим видається висновок, що це соціальний феномен ХХ ст., породжений епохою індустріалізму, першою та зокрема другою світовими війнами. Висловлювалися й інші міркування. Так, німецький політолог Г.Польте взагалі вважає, що термін "тоталітаризм" може бути застосований лише до сталінізму, причому у найтрагічніші його періоди; до націонал-соціалізму і фашизму його можна застосувати зі значними застереженнями. Даний термін, на думку вченого, залишає поза увагою не тільки політичну структуру, а й економіку та менталітет, він не враховує особливості Заходу і Сходу. Автор висловлює сумнів у спроможності даної дефініції через її громіздкість та нездатність охопити й пояснити всю складність і суперечливість тоталітарного соціального організму. Проте власного визначення не дає.¹ Болгарський політолог Желю Желев, экс-президент Болгарії, у свою чергу, наголошує, що досконалою і довершеною моделлю тоталітаризму є сталінізм.¹³

Новітня актуалізація названої проблематики спричинена розпадом СРСР, світової соціалістичної системи та пошуками постсоціалістичними державами нових моделей суспільного розвитку і оптимальних варіантів переходу до демократії. Інтенсивно працюють у цьому напрямі вчені Росії. Тут опубліковано ряд колективних досліджень, статей, проведено "круглі столи".¹⁴ Наукові розвідки - ведуться здебільшого навколо ідентифікації радянського режиму. Автори фундаментальної праці "Тоталітаризм в Європі. З історії ідеологій, рухів, режимів та їх подолання" (Москва, 1996) схильні вважати, що пошуки додаткових ознак "тоталітарного синдрому", їх кількісне зростання, аж ніяк не розкриють сутності тоталітаризму, ще менше такий підхід дозволить виявити причини його появи та динаміку розвитку. На їх думку, найважливішою особливістю класичних тоталітарних режимів є масовий рух у формі суворо ієрархізованої партії, очолюваної харизматичним "вождем-Аюрером" та пронизаної унітарною ідеологією, яка повністю перебирає державні функції.³

Підсумовуючи цей екскурс, зауважимо, що більшість зарубіжних, зокрема російських науковців, схильні розрізняти, принаймні, два типи моделей даної категорії, умовно кажучи, лівого, "марксистсько-ленінського" і правого, або "фашистського".¹⁶ Такий погляд найбільш поширений.

Все ж питання реального змісту та системоутворюючих характеристик тоталітаризму залишається актуальними. На нашу думку, традиційна схема тоталітаризму дуже жорстка і детермінована, і більш плідним був би підхід до тоталітаризму як до процесу: у тоталітарному феномені варто виділити його сутнісні риси і похідні від них. Глибинна сутність цього феномену полягає у тому, що він проголошує цілковиту руйнацію старого суспільства і побудову на його уламках абсолютно нової соціальної моделі у відповідності зі штучно сконструйованими ідеологічними принципами. Відомо, що особливість будь-якої життєздатної суспільно-політичної системи полягає у тому, що вона є сукупністю не тільки однопорядкових, подібних між собою елементів - людей, соціальних груп, стосунків, установок, але й також їх відмінностей. На кожному історичному витку ці елементи, взаємообумовлені і взаємопереплетені, модифікуються і в такий спосіб забезпечують природний хід суспільно-політичного розвитку.

Отже, теоретична модель тоталітарного режиму постає у таких сутнісних

параметрах: 1) наявність масової ієрархічно організованої партії, яка генерує нову унітарну ідеологію, що ставить за мету тотальну перебудову суспільства; 2) монополізація всіх форм державної влади цією партією, а самої партії - одним лідером. Всі інші складові тоталітаризму - політичний та фізичний терор, контрольовані засоби пропаганди, економіка, армія - є похідними, тобто засобами досягнення мети. Вони можуть модифікуватися, мати ту чи іншу конкретику, масштаби та глибину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І.Сумбатян Ю.Г. Тоталитаризм как категория политической социологии // Социологические исследования.-1994.-№1.-С.13; 2. Серебряный С. Тоталитаризм.//50/50. Опыт словаря нового мышления. - М.-1989.-С.368-372; 3. Там само.- С.372-377; 4. Вебер М. Избранные произведения.-М.-1990.-С.96; 5.Бердяев Н.А. История и смысл русского коммунизма.-М.-1990.-С.117,126,153; Його ж. Русская идея. О России и русской философской культуре.-М.-1990.-С.263; 6.Грамши А. Формирование человека.-М.-1983.-С.187; Його ж. Избранные произведения. В 3-х т. Том 3. Тюремные тетради. - М.-1959.-С.134-136; 7.Седьмой конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны: Сборник документов.-М.-1975.-С.71-75,121; 8. Галкин А. О фашизме - всерьез. И Свободная мысль.-1992.-№5.-С. 13-23; Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. -М.-1991.-С.34-39; 9.Арендт Х. Происхождение тоталитаризма. Временный союз черни и элиты.// Иностранная литература.-1990.-№4.-С.242-243; Мушинский В. Ханна Арендт и ее главная книга. // Свободная мысль.-1992.-№8.-С.72-81; 10. Фридрих К., Бжезинский З. Тоталитарная диктатура и демократия. - М.-1991.-С.67; П.Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многочисленных дискуссий на Западе //История СССР.-1990.-№6.-С. 178; 12.Нольте Ганс Генрих. Сомнения о тоталитаризме. //Век XX и мир.-1994.-№5-6.-С. 110-115; Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство.-С. 11-12; 14. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. -М.-1996.-С.540; Миллер А.И. Тоталитаризм как процесс //Преподавание истории в школе.-1991.-№4; Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. //Вопросы философии.-1992.-№2; Авторитаризм и демократия //Латинская Америка. - 1992. - №1; 16.Тоталитаризм в Европе XX века, С.501-502; 17.Чернянский Г.И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма:Учебное пособие. -Харьков.-1993.-С.35.

М.В. Стопчак

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМИН УРЯДІВ УНР ТА ЗУНР У 1919 Р. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Утворення в листопаді 1918 р. на уламках Австро-Угорської імперії Західноукраїнської Народної Республіки створило сприятливий ґрунт для запровадження у життя ідеї соборності України, за яку боролось багато поколінь українського народу. Початок реалізації цієї ідеї був покладений Актом Злуки, урочисто проголошеним 22 січня 1919 р. на Софіївській площі у Києві. "Віднині, - говорилося в Універсалі Директорії з приводу об'єднання гілок українського народу, - воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка."¹

Реалізація високої мети - створення соборної Української держави вимагала від урядів УНР і ЗУНР подальшої напруженої спільної співпраці. Проте, розпочавшись із тісного співробітництва, стосунки між двома українськими урядами завершилися через 11 місяців повним розривом.

Відсутність порозуміння між державницькими центрами УНР і ЗУНР не лише спинила на півдорозі справу дійсного об'єднання роз'єданого українства в одну соборну державу, а й поряд з іншими факторами зумовила загальну поразку Української національно-демократичної революції. Тому в сучасних умовах, коли український народ розбудовує незалежну демократичну українську державу, визначає вектори своєї міжнародної політики, своє місце серед інших європейських народів, аналіз такого надзвичайно важливого аспекту історії українського державотворення у 1919 р., як взаємини урядів УНР і ЗУНР, стає одним з важливих напрямків історичних досліджень.

На сьогодні історіографія взаємин урядів УНР і ЗУНР представлена значною